

**La llegenda de Mahoma a l'edat mitjana i al Renaixement: la
compilació de Bibliander***

ÓSCAR DE LA CRUZ
Universitat Autònoma de Barcelona

L'any 1543, Teodor Bibliander (una forma hel·lenitzada del seu nom Buchmann)¹ va publicar a Basilea, a la impremta de Johannis Oporinus, una recopilació de textos referits a l'Islam que havien estat escrits entre els segles XII i XVI. Si fem cas del llarg títol, aquest recull exposa “la doctrina i les vides de Mahoma, príncep dels Sarrains, i dels seus successors, i també el mateix Alcorà...”, a la qual cosa s’havien afegit “les confutacions de molts i certament expertíssims autors àrabs, grecs i llatins”.² Es tracta d’un volum dividit en tres toms o parts, que va ser

* Aquest treball ha estat possible gràcies al projecte de recerca BFF2000-1097-C02-02, dirigit pel professor José Martínez Gázquez i finançat per la DGI-CYT.

¹ El suís Teodor Bibliander (1504-1564) va ser professor de teologia protestant a Zurich i a Basilea. L'any 1532 va ser contractat a la universitat de Zurich per substituir Zwingli com a professor d'exegesi de l'Antic Testament —especialment basat en la versió dels LXX—, i hi romandrà fins 1560. Bibliander destaca com a hebraïsta: l'any 1534 apareix el seu primer treball, un comentari del text hebreu de Nahum; al 1535 publica la seva primera gramàtica hebraïca; i, al 1542, n'apareixerà una segona. A part dels seus estudis de llengües comparades i d'algunes obres d'exegesi bíblica, Bibliander va compondre, també, diverses traduccions de l'hebreu al llatí, per tal de col·laborar en la nova versió de la “Bíblia de Zurich”, preparada al 1543 per Lleó de Iudà, com ara els llibres d'Ezequiel i Daniel, de Job, de 48 salms, de l'Eclesiastès i del Càntic dels Càntics.

² *Machumetis Saracenorum principis eiusque successorum uitae ac doctrinae, ipseque Alcoran, quo uelut authentico legum diuinarum codice Agareni et Turcae, aliique Christo aduersantes pupuli reguntur, quae ante annos CCCC uir multis nominibus, diuino quoque Bernardi testimonio, clarissimus D. Petrus abbas Cluniacensis, per uiros eruditos, ad fidei Christianae ac sanctae matris ecclesiae*

reimprès l'any 1550, amb alguns afegits, i, per tercera vegada, aquest cop a Zurich, l'any 1556.

La distribució dels textos que conformen aquesta obra manté, no obstant, un cert ordre: el primer tom, en el qual centrarem la nostra atenció, recull un conjunt de textos coneguts com a *corpus Toletanum* o bé *collectio Toletana*,³ tot i que es considera que aquest *corpus* el conformaven altres títols, com ara la versió llatina de *L'escala de Mahoma (Liber scalae Machometi)*.⁴ Després de les dues introduccions signades per Melanchthon i Bibliander, que comentarem després, trobem, doncs, els textos redactats entre els anys 1142-1143 a instàncies de Pere el Venerable: la carta de l'abat de Cluny adreçada a Bernard de Claravall, oferint una traducció llatina de l'Alcorà (Vegeu, més avall, a l'Apèndix, el text I.3, *Epistola D. Petri abbatis Cluniacensis ad D. Bernardum Claraeuallis abbatem...*), on queden esmentats els col·laboradors que treballaren en el projecte de Pere el Venerable.

propugnationem ex Arabica lingua in Latinam transferre curauit. - His adiunctae sunt CONFUTATIONES multorum, et quidem probatissimorum auctorum, Arabum, Grecorum et Latinorum, una cum excelentissima Theologi MARTINI LUTHERI praemonitione. Quibus uelut instructissima fidei Catholicae propugnatorum acie peruersa dogmata et tota superstitione Machumetica profligantur. - Adiunctae sunt etiam Turcarum qui non tam sectatores Machumeticae uesaniae quam uindices et propugnatores, nominisque Christiani acerrimos hostes aliquot iam seculis prestierant, res gestae maxime memorabiles a DCCCC annis ad nostra usque tempora. - Haec omnia in unum uolumen redactae sunt opera et studio THEODORI BIBLIANDRI, t. 1-3, [Basileae], [Johann Oporinus], 1543, 1550², (Zurich 1556³). Aquest és el títol de la primera edició, amb variants en les altres edicions. Tanco entre parèntesis quadrats les dades que manquen als originals.

³ Sobre la *collectio Toletana* són fonamentals les següents referències bibliogràfiques: D'ALVERNY, Marie Thérèse, *Connaissance de l'Islam dans l'Occident Médiévale* (ed. Charles BURNETT), Aldershot, Variorum, 1994; KRITZECK, James, ed., *Peter the Venerable and Islam*, Princeton, Princeton University Press, 1964; i MONNERET DE VILLARD, Ugo, *Lo studio dell'Islam in Europa nel XII e nel XIII secolo*, Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, 1972.

⁴ CERULLI, Enrico, ed., *Il "Libro della Scala" e la questione delle fonti arabi della divina Commedia*, Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, 1949; MUÑOZ SENDINO, José, ed., *La Escala de Mahoma, traducción del árabe al castellano, latín y francés, ordenada por Alfonso X el Sabio*, Madrid, Dirección General de Relaciones Culturales, 1949; ARNALDEZ, Roger, ed., *Le livre de l'échelle de Mahomet*, Paris, Centre National de la Recherche Scientifique, 1991; OLIVER, José Luis, trad., *Libro de la escala de Mahoma*, Madrid, Siruela, 1996.

A continuació hi ha la *Summula quaedam brevis contra haereses...* (text I.4), és a dir, un breu tractat sobre les principals heretgies, atribuït al mateix Pere el Venerable o a algun dels seus col·legues, com ara Pere de Poitiers o Pere de Toledo. Aquest tractat, del qual només es conserven dos llibres,⁵ incita a escriure en contra de l'Islam, com en altres temps els Pares havien escrit contra les altres heretgies. A més a més, Pere el Venerable sembla cercar una certa conciliació amb els musulmans, convidant-los a reconèixer els seus errors.⁶

És significatiu fer notar, arran d'aquest text, la confusió que persisteix encara al segle XIII en considerar l'Islam com a una heretgia del cristianisme, amb influències jueves, i no com a religió o "nova religió". Si bé és cert que a l'època de Bibliander aquest error ja estava salvat, la llarga introducció que afegeix al tom primer insisteix en explicar els orígens de l'Islam gràcies a les influències d'heretgies diverses, especialment dels Nestorians de l'època de Sergius,⁷ el monjo que reconeix en Mahoma qualitats profètiques i que l'adoctrina en les Escriptures i els Apòcrifs. D'aquesta forma, Bibliander manté viva una tradició, famosa en les lletres cristianes, recollida en altres textos d'aquesta mateixa recopilació, com per exemple en el text de Beauvais (text II.4). Aquesta tradició era coneguda també per altres autors no inclosos aquí, com Voràgine⁸ o Ramon Llull,⁹ amb uns antecedents en les fonts àrabs, en referir-se a Bahira, però clarament tendenciosa en la valoració de l'Islam com a heretgia del cristianisme en els seus orígens.

⁵ KRITZECK, James, ed., *Peter the Venerable...*, cit., 220-291.

⁶ Al text no només hi ha incessantment vocatius que semblen adreçar-se als musulmans. Segons Kritzeck, Pere el Venerable va voler veure traduïda aquesta obra a l'àrab, cosa que no va succeir (KRITZECK, James, «De l'influence de Pierre Abélard sur Pierre Le Vénérable dans ses oeuvres sur l'Islam», dins *Pierre Abélard sur Pierre Le Vénérable. Les courants philosophiques, littéraires et artistiques en Occident au milieu du XIIIe siècle*, Paris, Centre National de la Recherche Scientifique, 1975, 214).

⁷ BIBLIANDER, Teodor, ed., *Machumetis Saracenorum...*, cit., 1550, t. I, f. 81 r.

⁸ «De sancto Pelagio papa», dins VORAGINE, Jacobus de, *Legenda Aurea* (ed. Giovanni Paolo MAGGIONI), CLXXVII, Florència, Edizioni del galluzzo, 1998.

⁹ LLULL, Ramon, *Doctrina pueril* (ed. Gret SCHIB), Barcelona, Barcino (Els Nostres Clàssics), 1992, LXXI, 2-5. Aquí amb el nom de Micolau. Cf. CRUZ, Óscar de la, «Las noticias sobre Mahoma en *La doctrina pueril* de Ramon Llull», *Taula* (Mallorca) [en premsa].

A continuació d'aquests preàmbuls (textos I.5 i I.6), encara en el primer tom, Bibliander publica per primera vegada l'Alcorà, incloent el prefaci del traductor de la versió del *corpus Toletanum*, Robert de Ketton.¹⁰ Segons els especialistes, l'exemplar que havia aconseguit, no sense dificultats, Bibliander, molt corromput, havia estat comparat amb dos altres exemplars i amb l'Alcorà àrab.¹¹ Així mateix, Bibliander recull en el text I.10 (*Annotationes eruditi... quae in Alcorani manuscripti marginibus adiectae fuerant...*) les notes marginals que es poden llegir també en el manuscrit que conserva la Biblioteca de l'Arsenal de París (ms. 1162), citades aquí en companyia de fragments de la *Cribatio Alcorani* de Nicolàs de Cusa, presumiblement redactades al marge de la traducció de l'Alcorà de Ketton per assenyalar punts de discussió apologetica.

Amb l'acceptació d'aquesta versió de l'Alcorà, que no era l'única existent a mitjans del segle XVI, Bibliander havia portat a la premsa una versió famosa de l'Alcorà. Hem pogut comprovar que aquesta versió, de vegades denostada per la seva dubtosa qualitat, havia estat utilitzada o coneguda per Vincent de Beauvais, Dionís el Cartoixà, Riccoldo de Monte Croce, Nicolàs de Cusa, l'inquisidor Joan de Torquemada, presumiblement pel papa Pius II. Per tant, amb la fixació per la impremta d'aquesta traducció de Ketton, Bibliander contribuïa a la difusió d'una versió que ara serà coneguda per molts altres intel·lectuals gràcies a la seva impressió: per exemple, el dominic Germà de Silèsia començà una nova traducció de l'Alcorà al llatí; però, com demostra el seu autògraf conservat a El Escorial (ms. Bibl. Escorial IV.8, s. XVII), utilitzà la versió de Ketton que havia imprès Bibliander.¹² Per altra banda, aquesta versió del *corpus Toletanum*, amb les introduccions de l'edició de Bibliander, gaudí d'una edició epítome amb l'obra de Johann Albrecht von Widmanstetter (1506-1557), *Mahometis Abdallae filii Theologia dialogo*

¹⁰ D'ALVERNY, Marie Thérèse, «Deux traductions latines du Coran au Moyen Age», *Archives d'histoire doctrinale et littéraire du Moyen Age*, 16 (1948), 69-131. Aquesta seria la primera impressió de l'Alcorà, si exceptuem la publicació que aparegué al 1530 del text àrab. Cf. SCHNURRER, Chr. Fridericus de, *Bibliotheca Arabica* (ed. Victor CHAUVIN), Amsterdam, 1968, 402-404, § 367.

¹¹ SEGESVARY, Victor, *L'Islam et la réforme: Étude sur l'attitude des réformateurs zurichois envers l'Islam (1510-1550)*, Lausanne, L'Age d'homme, 1978, 167; D'ALVERNY, Marie Thérèse, «Deux traductions latines...», *cit.*, 86.

¹² D'ALVERNY, Marie Thérèse, «Quelques manuscrits de la *Collectio Toletana*», dins *La connaissance de l'Islam...*, *cit.*, 217.

explicata... Alcorani Epitome Roberto Ketense Anglo interprete, Nüremberg, 1543; va ser utilitzada per islamòlegs moderns del segle XVI, com, per citar-ne alguns, Stephanus Aratoris o Michael Baudier, i va ser la base d'algunes noves traduccions de l'Alcorà en llengües modernes, com la versió italiana d'Andrea Arrivabene, apareguda a Venècia al 1547, la versió alemanya de Schweigger (Nüremberg, 1616), i la versió holandesa anònima apareguda al 1641 a Hamburg.¹³ Per tancar aquesta enumeració, recordem que Ludovico Marracci, l'últim traductor de l'Alcorà al llatí, al pròleg i a les notes de la seva ingent obra en dos volums *Refutatio Alcorani*, publicada a Pàdua l'any 1698, fa una crítica de la versió de Ketton.

Continuant amb l'índex de Bibliander, trobem al text I.7 la *Doctrina Machumetis summatim comprehensa*, un opuscle traduït de l'àrab per Herman el Dàlmata en forma de diàleg entre Mahoma i quatre savis jueus, els quals, després d'una exposició sobre els fonaments islàmics, es rendeixen a la doctrina del Profeta.

El text següent (I.8, *De generatione Machumet...*) també és la traducció d'un opuscle àrab, atribuïda igualment a Herman el Dàlmata, sobre la genealogia del Profeta.

I, finalment, a la primera part, trobem la *Chronica mendosa et ridiculosa Sarracenorum...*, un altre opuscle d'origen àrab sobre la vida i els successors del Profeta Mahoma.

El segon tom replega textos posteriors, a excepció del II.4, que és l'*Apologia* atribuïda a al-Kindi, traduïda en època de Pere el Venerable per Pere de Toledo,¹⁴ però citada aquí a partir de la recensió de Beauvais al seu *Speculum Historiale*.

La resta de textos que conformen la compilació de Bibliander, tot i ser extensa, resulta llargament incompleta. Trobem textos de Riccoldo de Monte Croce (en una versió llatina a partir del grec).¹⁵ Textos, per tant,

¹³ SCHNURRER, Chr. Fridericus de, *Bibliotheca Arabica...*, cit., 427.

¹⁴ MUÑOZ SENDINO, José, ed., «Al-Kindi, Apologia del cristianisme», *Miscelánea Comillas* (Santander), 11-12 (1949), 337-460. Es tracta d'una altra obra de diàleg, atribuïda a al-Kindi i composta cap a l'any 830, en la qual un àrab convertit al Cristianisme s'esforça a demostrar els errors de la doctrina islàmica en defensa del Cristianisme.

¹⁵ DANIEL, Norman, *Islam and the West. The making of an image*, Edinburgh, University Press, 1960. Citem a través de la traducció francesa d'Alain Spiess (*Islam et Occident*, París, Cerf, 1993), 427: «*Disputatio contra Saracenos et Alchoranum*, titre donné par le ms. de Paris; le ms. du British Museum [Londres,

d'origen bizantí, com ara el de Joan Cantacuzenus, i fragments d'obres polèmiques d'humanistes com Savonarola, Volterrano o Lluís Vives. El tercer tom, també d'humanistes, pretén recollir textos referents als costums i a l'organització social, militar i cultural dels turcs. Es tracta d'opuscles o fragments d'obres majors, d'autors diversos, que fan referència a l'Islam; en la majoria dels casos, textos doctrinals d'autors cristians escrits en contra de la religió musulmana (Vegeu, més avall, l'Apèndix).

La impressió, però, de Bibliander resulta paradoxal o problemàtica. En primer lloc, perquè fixava i proposava com a útils per a la polèmica contra l'Islam, en una època d'avançat Renaixement, textos de tradició medieval, quan les motivacions i el context que havien fet aparèixer molts d'aquests textos ja s'havien esvaït. En segon lloc, la compilació oferia textos d'autors i èpoques diverses que provocaven contradiccions en les notícies sobre la vida del Profeta, en alguns casos, clarament d'arrel popular, quan l'objectiu al·legat per Bibliander era animar a escriure més literatura apologètica contra l'Islam. En tercer lloc, perquè molta de la informació que oferia Bibliander havia estat considerada obsoleta pels lectors més erudits, partint de la mateixa traducció de l'Alcorà feta per Ketton, a mitjans del XII, la qualitat de la qual havia estat discutida, tot i existir altres versions en llengua llatina dignes de guanyar-se la impremta. I, en quart lloc, perquè la censura havia avisat que la impressió de Bibliander podria causar problemes de relacions diplomàtiques amb els turcs, quan, de fet, aquesta edició va alimentar la polèmica entre catòlics i protestants.

L'interès de Bibliander per l'Islam té diverses explicacions: per una banda, està en relació amb l'irrefrenable avançament dels turcs sobre el territori europeu. Si la caiguda de Constantinoble en mans dels turcs l'any 1453 va suposar una veritable tragèdia per al món cristià, el clima del perill turc era evident a tota Europa. L'assetjament dels infidels havia recreat, fins i tot, idees profètiques sobre el domini de l'Anticrist.¹⁶ El

British Library, Royal 13.E.IX] donne *Antialcoran Machometi*. J'utilise *Disputatio* pour bien distinguer cet original en latin (non publié). Les anciens titres *Confutatio* ou *Improbatio Alchorani* furent utilisés pour la version en latin du texte grec par Demetrius Cydones. Ce dernier est dans PG 104; et la traduction, sous la dédicace, *Bartholomaeus Picensus de Montearduo Ferdinando regi Aragoniae*, etc., apparaît in PG 104 et aussi in Bibliander».

¹⁶ Per exemple, Luter, al 1538, argumentava, en base a la lectura de l'Apocalipsi 12,14, que passarien 105 anys des de la caiguda de Constantinoble abans del

mateix Bibliander, en la seva obra *Ad nominis Christiani socios consultatio*, considera que la superstició de Mahoma ha esdevingut un fuet de Déu per a la cristiandat.¹⁷ Davant d'aquesta consideració, Bibliander trobava útil difondre les falsedats que mantenia la força dels turcs, les referències als quals es fan especialment evidents als títols del tom III del seu recull. Oferint el text principal de l'Islam —és a dir, l'Alcorà— i una antologia de literatura de confutació, tot animant a mantenir la continuïtat d'aquesta tradició, Bibliander pretenia, en certa forma, contribuir a posar fre a aquell avançament. Com diu, per exemple, al pròleg del seu recull: «Vull dir que el coneixement de la doctrina i de la història de la religió dels musulmans aportarà moltes utilitats als cristians, sobretot en aquests temps difícils».¹⁸

Per referir-se a l'error de la doctrina islàmica, Bibliander utilitza la tradició que enumera les heretgies que ha viscut la història de l'Església, entre les quals n'hi hauria diverses que haurien servit de base per conformar l'Islam. No deixa de destacar la influència dels Nestorians, a través de la figura del conegut Sergi —Bahira en la tradició àrab—,¹⁹ tantíssimes vegades citat, també amb altres noms, en la tradició medieval. Així mateix, ens recorda la idea que la doctrina musulmana, barrejada amb tendències herètiques, ha rebut la influència tant de les Escripures de l'Antic i del Nou Testament, com dels Apòcrifs, tot plegat oferint un resultat confús i desordenat. Per a Bibliander, l'Alcorà, en comparació amb la Bíblia, resulta un text confús: «la veritat és, arreu de les santes Escripures de l'Antic i del Nou Testament, sòlida; però a l'Alcorà abunden les fal·làcies absurdes... A l'Alcorà s'hi ajunta la informació sense ordre i tot s'escampa de forma confusa i equívoca, de manera que quedarien més clares en un laberint, fins i tot en la confessió d'aquells

domini absolut de la cristiandat. Tot i que, passat l'any profètic de 1558, la fatalitat no s'havia acomplert, en aquestes dates l'avançament dels turcs continuava sent imparable. L'èxit del poder dels infidels havia estat considerat, a més a més, com un càstig per a la cristiandat, ara dividida entre catòlics i protestants. Cf. CARDINI, Franco, *Europa e Islam, storia di un malinteso*, Roma / Bari, Laterza, 2001, 215-225.

¹⁷ CARDINI, Franco, *Europa e Islam...*, cit., 215-225.

¹⁸ «Deinde indicabo cognitionem doctrinae et rerum gestarum factionis Machumeticæ multiplicem utilitatem afferre Christianis hominibus, praesertim nostra tempestate» (BIBLIANDER, Teodor, ed., *Machumetis Saracenorum...*, cit., 1550, t. I, f. a3 v).

¹⁹ Vegeu, per exemple, BEARMAN, P. J., *Encyclopédie de l'Islam*, Leiden, E. J. Brill, 1998, s.v. "Bahira".

que estan acostumats a la doctrina de Mahoma... En la doctrina de Crist apareix el jou suau i la càrrega lleu; a l'Alcorà el jou és pesat i aspre i la càrrega molt incòmoda».²⁰

Bibliander també es mostra continuador de la tradició medieval quan afegeix a les crítiques de la doctrina islàmica les crítiques contra el Profeta. Les recollia, efectivament, de la tradició de refutació de l'Islam: «les idees de Mahoma van resultar molt útils [per aquell poble], perquè va trobar en Aràbia un poble bàrbar i estúpid, sense coneixement de la història, sense una doctrina celestial, que només sabia els noms del Evangelis i de l'Antic Testament i tenia una lleugera notícia de Crist. Car des del principi el poble de Mahoma i les doctrines dels seus deixebles van subsistir per unes raons superficials que encara avui s'escolten en boca de la gent mancada de la sòlida doctrina de la gràcia i de la fe [...] Mahoma és un home que no ha estat elegit per cap senyal, ni ha fet miracles, ni se li afegiren homes nobles i poderosos, sinó de baixa condició i gairebé immunds [...] Com que una part del poble havia estat persuadit que Mahoma portava la veritat, i una altra el tolerava en profit de les circumstàncies o bé per por al perill, Mahoma va aconseguir el comandament del seu poble, els prínceps van ser reduïts i aniquilats, per culpa dels quals el poble infeliç va acceptar els falsos profetes [...]».²¹ Amb parafrasis d'aquest tipus que utilitza al seu pròleg, Bibliander es fa,

²⁰ «Est enim in sanctis Scripturis ueteris ac noui Testamenti solida ubique ueritas; in Alcorano scaten absurda mendacià [...] In Alcorano sine ordine res congeruntur, omniaque sparguntur confuse atque perturbate, ut quaedam labyrintho inexplicabiliora sint, etiam confessione illorum qui exercitati sunt in doctrina Machumetis [...] In doctrina Christi apparet, quod pollicetur, iugum suaue et onus leue; in Alcorani codice iugum durum et insuaue et onera difficillima» (BIBLIANDER, Teodor, ed., *Machumetis Saracenorum...*, cit., 1550, f. b4 r – b4 v).

²¹ «Quandoquidem illud plurimum iuuat conatus Machumetis, quia reperit in Arabia populum barbarum et stupidum, sine cognitione rerum, sine doctrina coelesti, qui nomina dumtaxat Euangelii et ueteris Testamenti haberet ac tenuem notitiam Christi. Nam per initia restitit populus Machumetis et discipulorum eius doctrinae iis rationibus friuolis, quae in ore uulgi carentis solida gratiae et fidei doctrina hodieque audiuntur [...] Machumet homo est nulla re insigni commendatus, nec edit miracula, nec ei adhaerent homines nobiles et potentiores, sed infimae sortis et quasi colluuijs hominum [...] quum pars populi induisset persuasionem quod Machumet ueritatem traderet, pars simularet uel ob temporarium commodum uel ex metu periculorum, obtinuit in uulgo Arabico imperium Machmet, principesque oppressi et extincti sunt, quorum culpa infelix populus pseudoprophetis obiectus est...» (BIBLIANDER, Teodor, ed., *Machumetis Saracenorum...*, cit., 1550, f. b4 v – 5 r).

d'alguna forma, continuador dels arguments tradicionals en contra de l'Islam i del Profeta. Tanmateix, els seus arguments en contra de l'Islam no estan exempts de matisos.

Si, pel que sembla en el pròleg de Bibliander, la impressió de l'Alcorà és el principal objectiu del seu esforç, l'afegit d'un conjunt de textos de confutació tindria un doble valor: per una banda, evidentment, aportar arguments en contra de l'Islam. Però també, sembla, la publicació d'aquest recull justificava la pròpia edició de l'Alcorà, fins al moment considerada gairebé un pecat. Com hem assenyalat, una bona part del contingut del pròleg de Bibliander vol justificar que no només és útil conèixer la doctrina de l'enemic, sinó que no hi ha res de dolent en publicar-la. Aquest argument de justificació davant la censura, explícit al principi i al final del pròleg,²² deu estar lligat amb l'episodi que va ocórrer amb Joannis Oporinus (anomenat també Johann Herbst, 1507-1568), l'impressor. Oporinus va assumir la impressió de la recopilació de Bibliander sabent que l'edició de l'Alcorà havia estat desaconsellada a Henricus Petrus.²³ Oporinus començà la impressió de l'Alcorà sense l'autorització de la censura, però comptava amb la idea d'aconseguir el seu objectiu sabent que la resta de textos de la recopilació no plantejava problemes d'autorització. Aquesta impressió de l'Alcorà no passà sense

²² BIBLIANDER, Teodor, ed., *Machumetis Saracenorum...*, cit., 1550, f. a3 v: «Sed quia tam indocti et mali, quam docti et integri homines censuram sibi literariam sumunt multisque ingens est studium omnia omnium facta carpendi et calumniandi, existimaui huius editionis rationem, cuius me fateor magna ex parte authorem, esse reddendam apud uos religionis Christianae Antistites, quorum praecipue interest, sanam pietatis doctrinam conseruare et latissime diffundere, noxiis autem ratione ac ordine obsistere».

BIBLIANDER, Teodor, ed., *Machumetis Saracenorum...*, cit., 1550, f. b6 r: «Et quod peccatum in editione Alcorani, quo religio et leges Turcarum continentur, nec non aliorum librorum spectatae fidei, quae res Turcarum docent, admissum est, quum Turcae ritu Antichristiano iam grassentur et uicinos fratres atque fidei consortes immaniter affligant, uideanturque prope in foribus nostris consistere? Cur non potius fauorem quam odium experimur, qui curauimus edi libros tempestati nostrae maxime accomodos? Cur non laudem magis quam uituperationem reportamus, qui prodesse uoluimus cunctis, nemini obesse? [...] Quum ante inuentam typographiam editus sit olim Alcoran et in bibliothecas diffusus, extentque in scriptis excellentium uirorum in ecclesia, quae in Alcorano sunt maxime prophana; quum lectionem Alcorani afferre multiplicem fructum ostenderim, nihil dubio uos editionem istam probare neque ullum prudentem hominem re diligentius perpensa damnaturum».

²³ Per aquestes notícies sobre els problemes amb la censura, vegeu SEGESVARY, Victor, *L'Islam et la réforme...*, cit., 161 s.

un cert escàndol públic i, com assenyala Segesvary, «alguns polítics pretenien que l'aparició de l'Alcorà a Basilea provocaria certs desordres i augmentaria les dificultats del món cristià en la seva relació amb l'Imperi Otomà [...] El judici celebrat pel Consell de Basilea el 30 d'agost de 1542 va resultar desfavorable a Oporinus: el text imprès va ser confiscat i l'editor va ser empresonat». En definitiva, amb el recolzament de noms influents, com ara Luter o el cardenal Melanchthon, que decidiren manifestar el seu vistiplau incorporant-hi pròlegs redactats per ells, l'obra veié la llum l'any 1543. L'autorització de l'obra de Bibliander va ser aprovada amb algunes condicions, com ara que no hi aparegués el nom de la ciutat —és a dir, Basilea— ni de l'impressor —és a dir, Joannis Oporinus—. És per aquest motiu que la primera i la segona edició de Bibliander apareixen *sine loco*.

Queda en evidència un segon problema relacionat amb la impressió de Bibliander. La lluita d'influències entre catòlics i protestants sobre la diplomàcia otomana. Per esmentar un exemple que il·lustri els interessos d'aquestes complexes relacions diplomàtiques, triem les relacions entre protestants i el patriarcat ortodox, problema que no queda fora de la relació amb els turcs: des de la caiguda de Constantinoble, el sultà dels turcs havia adquirit el poder de nomenar el Patriarca de Constantinoble, principal responsable de la Confessió ortodoxa. Aquest acte d'elecció es feia a través del pagament d'un alt impost a la Sagrada Porta. La realitat és que els sultans turcs van caure en una dinàmica de nomenament “al millor postor”, ja que la diplomàcia de Roma, per una banda, i la dels protestants, per altra, feien esforços continus per aconseguir que el seu candidat fos l'elegit. Aquesta guerra diplomàtica va fer destituir un seguit de Patriarques, la nòmina dels quals és llarguíssima des del segle XV.

Per tant, les pors que manifestaren els polítics davant la impressió de Bibliander evidencien que aquest recull en contra de la doctrina islàmica podia perjudicar les relacions diplomàtiques amb l'Imperi Otomà. El recolzament del cardenal Melanchthon, sens dubte, va calmar els ànims. Seguint, doncs, amb l'exemple anterior, aquest cardenal va ser pioner en l'establiment de relacions amb el patriarcat de Constantinoble, el nomenament del qual, com hem recordat, depenia directament del sultà. Per exemple, l'any 1559 el cardenal Melanchthon va enviar al Patriarca ecumènic Josep II una traducció grega de la *Confessió d'Augusta*, a través d'un jove grec, Demetri Missos, que havia d'aprendre

la teologia ortodoxa en el sinus de Constantinoble.²⁴ Aquestes relacions, que volen, en definitiva, mantenir una proximitat diplomàtica entre Constantinoble i el paísos protestants, tindran els seus fruits en el futur, especialment amb la figura del Patriarca Ciril Lúcaris, a qui també s'atribueix una traducció llatina de l'Alcorà datada de 1643.

Els catòlics de Roma, per altra banda, no van estar-se quietes. Roma, que ja havia començat a cercar caràcters àrabs per a la impremta, n'utilitzà per primera vegada el 1514, amb la impressió a Fano (Itàlia) d'un llibre d'hores en àrab.²⁵ A continuació va traduir les obres fonamentals de la doctrina catòlica a l'àrab, com ara el Catecisme. El seu objectiu era mantenir bones relacions amb els turcs i no perdre la influència catòlica a l'Orient a través dels Ordes religiosos, que hi eren presents des del segle XIII.

Dividida la cristiandat, la recopilació de Bibliander suposava, teòricament, una crida a la unitat: si el conjunt de textos anaven en contra de la doctrina islàmica i, al mateix temps, les autoritats recollides pertanyien a la tradició de l'ecumene cristià (ortodox,²⁶ catòlic o protestant), aquests arguments en contra de l'Islam demostraven, d'alguna forma, la unitat dels cristians davant l'Islam. Bibliander estava convençut que les idees religioses no devien ser combatudes per la força o la violència, sinó a través de les armes espirituals, la qual cosa suposa el coneixement de «l'altre».²⁷ Aquesta idea, típicament humanística, havia tingut una certa tradició: la trobem, significativament, en alguns dels textos de la seva antologia: en Silvio Eneas Piccolomini, en la "carta a Mehmet II" (text III.3), i en la correspondència de Pere el Venerable. La seva *Summula quaedam brevis contra haereses et sectam diabolicæ fraudis Saracenorum, siue Ismahelitarum* (text I.4) enllaça amb el pròleg de Bibliander en el reconeixement de la necessitat d'animar a compondre tractats de refutació en contra d'aquesta «secta machumetica». Idea que queda subratllada amb la publicació de l'*Epistola D. Petri abbatis Cluniacensis ad D. Bernhardum Claraevallis abbatem, de translatione*

²⁴ TAFRALI, Orcste, «Chiesa ortodossa e riforma nei secoli XVI e XVII», *Religio*, 9 (1935).

²⁵ BALAGNA, Josée, *L'imprimerie arabe en occident (XVIe, XVIIe et XVIII siècles)*, Paris, Éditions Maisonneuve & Larose, 1984, 130.

²⁶ Creiem oportú subratllar la presència d'autors bizantins a la compilació de Bibliander.

²⁷ SEGESVARY, Victor, *L'Islam et la réforme...*, cit., 175.

Alcorani, siue Saracenorum legis ex Arabico in Latinum, on llegim que no s'han de silenciar els arguments en contra d'aquesta heretgia, perquè la coneguim els que la desconeixen (*a nescientibus agnoscat*). El mateix Pere el Venerable, en un altre lloc (*Liber contra sectam siue haeresim Saracenorum*), es dirigeix a l'Islam dient: «us convido a la salvació, no a aquella que passa, sinó la que roman, no aquella que acaba amb la vida breu, sinó la que roman en la vida eterna».²⁸

Les idees de Bibliander semblen, però, encara més complexes i, en certa forma, a contrapèl de l'Humanisme contemporani. La seva dialèctica, que oposava la cristiandat a l'Islam, evoluciona per enfrontar aquestes dues religions amb la tradició pagana. En relació amb la moda contemporània de llegir els autors clàssics, Bibliander deixa constància a l'inici seu pròleg, és a dir, des de bon començament, que no hi ha lògica en acceptar els autors pagans i rebutjar l'Islam. D'acord amb l'Humanisme, Bibliander reconeix que la lectura dels clàssics, aconsellada fins i tot pels Pares de l'Església, resulta útil per preparar la ploma de qui hagi d'escriure de forma apologètica: Agustí, Basili, Jeroni, Beda i d'altres grans teòlegs no tan sols permeten que llegim els filòsofs, els poetes i altres escriptors pagans, sinó que ens hi persuadeixen i animen, i no tan sols per tal de comparar les virtuts de la llengua llatina i grega, sinó per tal d'assenyalar als altres les supersticions i les falses opinions que sabien els pagans, perquè puguin acurar i preparar les seves armes per a la lluita contra els enemics, quan toqui trobar-se amb ells.²⁹

Ara bé, Bibliander es mostra sobtat que es prefereixin les idees dels autors clàssics a aquelles de l'Islam, religió que, almenys, participa de la tradició de les sagrades Escripures, tot i que de forma equívoca:³⁰ «si haguessin de llegir només el que està exempt de tota mentida i corrupció d'impietat, i d'acord en tot amb la sagrada Escripura, molt malament es

²⁸ «Inuito uos ad salutem, non quae transit, sed quae permanet, non quae fintur cum uita breui, sed quae permanet in uitam aeternam» (KRITZECK, James, ed., *Peter the Venerable...*, cit., 233).

²⁹ «Vtque legantur philosophi et poetae et alii scriptores ethnicorum, Augustinus, Basilius, Hieronymus, Beda et alii summi theologi non modo permittunt, uerum etiam suadent ac hortantur; idque non solum ad facultatem Latini aut Graeci sermonis comparandam, sed etiam ut superstitiones et prauae opiniones ethnicorum cognitae aliis indicentur, quo cauere possint, et ut arma praeparentur aduersum hostes ad pugnam, si quando cum eis congregiendum sit» (BIBLIANDER, Teodor, ed., *Machumetis Saracenorum...*, cit., 1550, t. I, f. a4 r).

³⁰ SEGESVARY, Victor, *L'Islam et la réforme...*, cit., 179.

formarien els homes cristians, els quals copien contínuament els llibres dels filòsofs i dels poetes pagans, els aconseguen per a les biblioteques privades i públiques de les esglésies, els llegeixen acuradament, i els interpreten per als nois a l'escola. Certament aquests textos contenen i ensenyen la impietat, si algun mestre volgués posar-los en pràctica, no en menor grau que l'Alcorà de Mahoma. Car o bé neguen Déu, sobre el qual la mateixa naturalesa demostra la seva existència a tots els homes, o bé dubten d'aquesta raó, o bé creen molts o innombrables déus [...] Com, doncs, al llibre de la llei dels Sarraïns no es mantenen dogmes més falsos i impietosos que als escrits pagans, els quals, per l'ús quasi quotidià, estan gastats per les mans dels cristians, ni la lectura d'aquest [Alcorà] pot portar menys utilitat al pietós i prudent lector que la d'aquells [autors pagans], espero [...] que vosaltres no reprovareu en res l'edició de l'Alcorà, sobre tot amb els escriptors que s'hi han afegit, els quals aclariran i explicaran tots els errors».³¹

Conclusions

La publicació de l'Alcorà per Bibliander, en la versió medieval de Robert de Ketton, acompanyat d'un corpus de textos de tradició apologètica en contra de la doctrina islàmica, convidava a la continuació de la literatura de confutació de l'Islam, davant l'irrefrenable avançament del perill turc. Si Bibliander, utilitzant un corpus de textos tradicionals i contemporanis, convocava la unió de la cristiandat en front de l'Islam, la diplomàcia i la censura suïssa van cridar l'atenció sobre una obra que

³¹ «Nam si nihil esset legendum nisi ab omni mendacio et corruptela impietatis remotum et diuinae scripturae per omnia quadrans, pessime facerent homines christiani, qui gentiliū philosophorum et poetarum libros toties transcribunt et in priuatis atque publicis Ecclesiarum bibliothecis reponunt, eosque studiose legunt, et pueris in scholis interpretant; qui certe non minorem continent docentque impietatem, si quis illis magistris uti uelit, quam Alcoran Machumeticus. Nam uel Deum prorsus negant, quem natura ipsa cunctis hominibus esse demonstrat, uel in ea re haesitant, uel plures deos adeoque innumeros fabricantur [...] Quoniam igitur in libro Sarracenicæ legis non plura extant falsa et impia dogmata quam in ethnicorum scriptis, quæ usu prope quotidiano teruntur manibus christianorum, nec minorem utilitatem eius lectio quam istorum potest afferre pio et prudenti lectori, de quo plura dicent idoneis in locis, spero, doctissimi atque religiosissimi uiri dominique et patres uenerandi, uos minime improbaturos esse Alcorani editionem, praesertim cum tot scriptores ei adiuncti sint, qui omnes errores detegant ac refellant» (BIBLIANDER, Teodor, ed., *Machumeticis Saracenorum...*, cit., t. I, f. a3 v – 4 r).

podia posar en perill les relacions diplomàtiques amb el poderós turc. Bibliander, recoïzat per Luter i el cardenal Melanchthon, recordà que la lectura de l'Alcorà i el coneixement de la doctrina islàmica demostren uns continguts religiosos més pròxims a l'ecumene cristiana que la lectura dels autors clàssics, tan de moda en aquella època del Renaixement. Aquest argument, a contrapèl de la moda humanística, justificava l'edició d'una versió de l'Alcorà que ja s'havia fet famosa, però que guanyà difusió gràcies a la impremta.

Apèndix

Taula de matèries de la recopilació de Bibliander [amb un asterisc s'assenyalen els textos afegits a l'edició de 1550²]

Tom I

- 1/ Philippi Melanchthonis ad Alcorani lectorem praemonitio.
- 2/ Apologia pro editore Alcorani, ad reuerendissimos patres ac domines episcopos et doctores Ecclesiarum Christi, Theodore Bibliandro authore.
- 3/ Epistola D. Petri abbatis Cluniacensis ad D. Bernhardum Claraevallis abbatem, de translatione Alcorani, siue Saracenorum legis ex Arabico in Latinum.
- 4/ Summula quaedam breuis contra haereses et sectam diabolicæ fraudis Saracenorum, siue Ismahelitarum.
- 5/ Praefatio Roberti Retenensis Angli ad D. Petrum abbatem Cluniacensem, de Alcorani uersione.
- 6/ Codex authenticus doctrinae Machumeticæ, ex Arabico uersus per eundem Robertum Retenensem, et Hermannum Dalmatum.
- 7/ Doctrina Machumetis summatim comprehensa, quæ apud Saracenos magnæ authoritatis est, ab eodem Hermanno ex Arabico translata.
- 8/ De generatione Machumet, et nutritura eius, eodem Hermanno Dalmata interprete.
- 9/ Chronica mendosa et ridiculosa Saracenorum, de uita Machumetis et successiorum eius, eodem interprete.
- 10/ Annotationes eruditi cuiusdam et recentioris scriptoris, quæ in Alcorani manuscripti marginibus adiectæ fuerant, una cum aliquot capitulum argumentis et censuris. Item uaria diuersorum exemplarium lectione.

Tom II

1/ Ludouici Viuis Valentini de Mahomete et Alcorano ipsius censura, e libris eius de Veritate fidei Christianae decerpta.

2/ De Mahometo, eiusque legibus, et Sarracenorum rebus, ex Volaterrano.

3/ Mahumetanorum sectam omni rationi carere, commentatiuncula lectu dignissima, Hieronymo Savonarola autore.

4/ De haeresi Heraclii et principatu ac lege Machumeti. Disputatio Christiani eruditissimi, qui diu uersatus est apud principem Sarracenorum cum magna dignatione, et Sarraceni sodalis ipsius, aduersus doctrinam et flagitia Machometis, dignissima uisa est, quae ex XXIII libro Speculi historialis huc adiceretur.

5/ Cribationum Alcorani libri tres, reuerendisso atque doctissimo D. Nicolao de Cusa cardinali autore.

6/ Richardi fratris ord. praedicatorum, uiri doctissimi, confutatio legis a Mahumete Sarracenis latae, per Demetrium Cydonium in linguam Graecam translata.

7/ Eadem Richardi confutatio e Graeco rursus Latinitate donata, Bartholomeo Piceno interprete.

8/ Christianae fidei exomologesis, siue confessio, Sarracenis facta, cum primis equidem pia, et spiritum plane apostolicum redolens, Graece et Latine, incerto autore.

*9/ Ioannis Cantacuzeni Constantinopolitani Regis, contra sectam Machometicam fidem Christiana et orthodoxa assertio, libris quatuor, Graece ante annos plus minus ducentos scripta, et per Rodolphum Gualtherium Tigurinum latinitate donata.

Tom III

1/ Martini Lutheri epistola ad pium lectorem.

2/ De moribus, religione, conditionibus et nequitia Turcorum, Septemcastrensi quodam autore incerto.

3/ Epistola Pii Papae II ad Morbisanum Turcarum principem, qua et ostensis Machumetanae sectae erroribus, ipsum admonet, ut relicta illa, ueram solidamque legis Euangelicae eruditionem amplectetur.

4/ Morbisani Turcarum principis ad Pium Papam responsio.

5/ Ordinatio politiae Turcarum domi et foris, incerto autore.

6/ Turcicarum rerum commentarius Pauli Iouii episcopi Nucerni, ad Carolum V imperatorem augustum.

7/ Ordo ac disciplina Turcicae militiae, eodem Paulo Iouio autore.

8/ Ioannis Ludouico Viuis, de conditione uitae Christianorum sub Turca, libellus.

9/ Quibus itineribus Turci sint aggrediendi, Felicis Petantii cancellarii Segniae ad Vladislaum Hungariae et Boëmiae regem liber.

10/ Iacobi Sadoleti episcopi Carpentoractis de regno Hungariae ab hostibus Turcis oppresso et capto, homilia.

*11/ Prognoma siue praesagium Mehemetanorum, primum de christianorum calamitatibus, deinde de suae gentis interitu, ex Persica lingua in Latinum sermonem conuersum, Authore Bartholomeo Georgieuitis.

*12/ De afflictione tam captiuorum quam etiam sub Turcae tributo uiuendum Christianorum.

*13/ De Turcarum ritu, deque caerimoniis, liber secundus. Et primo de origine eorum.

*14/ Christophori Richerii Galli, Thorignei senoris, cubicularii regis, in suum de origine Turcarum et Othomani successorumque eius imperio comentarium.